

Давидова Н.В., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили.

Давидова Наталя Вікторівна (1979 р.н.). У 2006 р. закінчила аспірантуру Національного університету “Києво-Могилянська академія”, викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики МДГУ ім. Петра Могили. Тема кандидатської дисертації: “Наукова інтелігенція у впровадженні української мови в навчальні заклади та державні установи України в кінці XIX – на початку XX ст. (до 1920 р.)”.

НАУКОВА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ ЗА ЗАПРОВАДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ТА ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВАХ НАПРИКІНЦІ XIX ст. – У 1920 р.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті розглядаються етапи вивчення ролі науковців у запровадженні української мови в навчальних закладах та державних установах наприкінці XIX ст. – у 1920 р. Відзначаються особливості висвітлення проблеми в різні періоди. Робляться висновки щодо подальшого дослідження теми.

The stages of research of the role of scientists in introduction of Ukrainian language into the educational institutions and state bodies at the end of the XIXth century – 1920 is considered in the article. The peculiarities of interpretation of the problem in different periods are determined. The conclusions about subsequent study of this subject are made.

Історія наукової інтелігенції кінця XIX ст. – 1920 р. привертала й досі привертає увагу дослідників. Історіографія проблеми у своєму розвитку пройшла три основних етапи, які відображають загальні напрямки еволюції української історичної науки: дослідження кінця XIX ст. – початку XX ст. (до 1920 р.), період, що обумовлений радянською ідеологією (1920-1991 рр.), праці, виконані в період незалежної України (з 1991 р. до сучасності). Окремо треба виділити зарубіжні, у т.ч. діаспорні, роботи.

Перший етап вивчення проблеми представлено працями науковців України, які були безпосередніми учасниками подій зазначеного періоду.

Українське питання було центральним у роботах видатного українського історика і громадського діяча М. Грушевського [1-5], який по-

слідовно відстоював право українського народу на рідну мову та доводив необхідність її використання в освіті.

До питання запровадження української мови в Україні зверталися у своїх роботах С. Єфремов, В. Науменко, Б. Грінченко, В. Дорошенко, В. Прокопович, К. Михальчук, Б. Кістяківський [6-13]. Усі автори доводять право рідної мови на самостійне існування та застосування її в освіті. Необхідність запровадження української мови в школі логічно обґрунтовується, насамперед, потребою навчання учнів рідною та знайомою їм мовою. Як аргумент наводиться низький рівень навчання та рецидиви безграмотності серед тих, хто отримав освіту. Ці роботи містять багато фактичного матеріалу для розгляду участі та позицій наукової інтелігенції в розширенні сфери ви-

користання української мови, але більшою мірою це праці публіцистичного характеру, які містять велику частку суб'єктивізму в оцінках.

Активізації розвідок з мовного питання сприяв період національно-визвольних змагань. Базисним історіографічним надбанням є праці діячів науки та освіти зазначеного періоду, насамперед І. Огієнка, С. Постернака, С. Єфремова, С. Русової.

Перша ґрунтовна, узагальнююча праця з історії створення національної школи того часу була підготовлена комісаром народної освіти Київської губернії С. Постернаком і видана в 1920 р. [14]. Автор показав вплив революційних подій на формування тенденцій освіти в Україні, охарактеризував основні напрямки реформ. У роботі також висвітлено діяльність науковців на урядових посадах у напрямках українізації освіти. Автор, який стояв на національно-радикальних позиціях, досягнення українізації освіти відносити до періоду Центральної Ради та критично ставиться до українізації освіти доби П. Скоропадського. Міністра освіти уряду П. Скоропадського М. Василенка С. Постернак характеризує як прихильника української національної освіти, але нерішучу людину, проте визнає збільшення числа шкільних закладів за Гетьманату [15].

Палкою прихильницею національної школи була С. Русова, яка бачила завдання школи в тому, щоб викликати в учнів почуття любові до своєї нації, і першочергова роль у цьому, на думку просвітниці, відводилася виховній ролі рідної мови [16].

Вагомим джерелом для висвітлення діяльності науковців у напрямі українізації освіти є публікації на сторінках журналу Всеукраїнської учительської спілки "Вільна українська школа". Авторами статей були активні прибічники та безпосередні учасники реформ української школи О. Музиченко, Ф. Сушицький, П. Холодний, Я. Чепіга та ін. [17-21]. Статті висвітлюють освітні реформи (участь учених у підготовці педагогічних кадрів, формуванні професійних учительських спілок, створенні підручників), різноманітні проблеми, які виникали в ході розбудови української освіти, погляди авторів на застосування рідної мови в школі.

Другим етапом в історіографії проблеми можна вважати радянський період з 1920-х до початку 90-х років.

Для радянської історіографії було характерним підпорядкування її марксистсько-ленінській ідеології з класовим і партійним підходом. Треба зазначити, що тема наукової інтелігенції у впровадженні української мови в навчальних закладах та державних установах в кінці XIX ст. – 1920 р. не могла бути популярною в радянський період. По-перше, це пов'язано із цькуванням інтелігенції, у т.ч. і наукової, як верстви, приниженням її ролі в суспільних процесах, моральним і фізич-

ним знищенням багатьох її представників. По-друге, розвідки, пов'язані з розвитком національних культур, суперечили концепції радянського уряду про злиття братніх народів. По-третє, особливо недослідженим періодом були часи української революції, бо в радянській історіографії це поняття часто підмінялося поняттям Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на території України [22]. Відповідно, досліджувалися лише окремі аспекти історії наукової інтелігенції в рамках тем освіти та культури.

Перші роки становлення радянської влади в Україні були плідними для української науки, що було пов'язано з політикою коренізації та слідом, який залишило науково-культурне піднесення визвольних змагань. Проте тоді ж почала формуватися нова політична система – тоталітаризм, який вплинув на розробку нових наукових напрямків і на розвиток теоретичних основ історичних досліджень.

Почали формуватися загальні концептуальні підходи до вивчення історії інтелігенції: було визначено її місце і роль у суспільних відносинах. Інтелігенція передусім розглядалась як прошарок, який не відіграє самостійної ролі в житті суспільства. Радянська влада, використовуючи в перші роки стару "буржуазну" інтелігенцію, мала на меті формування власної, соціалістичної. Уже в 1919 р. В.І. Ленін писав: "Інтелектуальні сили робітників, селян зростають і кріплять в боротьбі за скинення буржуазії та її прибічників, інтелігентиків, лакеїв капіталу, які уявляють себе мізками нації" [23].

Роботи О. Гермайзе та А. Риша [24-25], присвячені історії українських політичних партій початку XX століття, були останніми спробами радянських учених об'єктивно дослідити суспільно-політичну діяльність української інтелігенції. Дослідники визначають роль деяких представників в окремих партіях (Революційній українській партії та "Спілці"), але не ставлять за мету проаналізувати вплив науковців як соціально-професійної групи на мовний аспект політичної діяльності.

Більш популярними у цей час є розвідки, в яких здійснюються спроби проаналізувати роль інтелігенції в суспільстві. Це праці О.М. Мізерницького, Ю. Ларіна, А.В. Луначарського [26-28]. Зокрема, Ю. Ларін створив класифікацію соціально-професійного походження інтелігенції: "технічна й адміністративна", "технічно-організаційна", "промислова", "інтелігенція спеціалістів", "низова", "робітничая й селянська", "інтелігентські кадри" [29]. Хоча класовий принцип з його упередженим ставленням до буржуазних спеціалістів для Ю. Ларіна залишався головним, він не розглядав інтелігенцію як однорідне явище, а виділив окремі групи.

У 1920-ті роки, коли радянська влада здійснювала політику українізації, жоден з авторів досліджень історії освіти навіть не наважився

згадати у позитивному плані про роботу науковців, що передувала українізації 20-х років. У книзі Г. Гринька “Очерки советской просветительской политики” акцентується увага на основних заходах радянських органів влади в галузі освіти і дається лише побіжно оцінка реформам своїх попередників [30].

Теоретичні засади В.І. Леніна були розвинені його учнями та однодумцями. Почалося формування догматичної схеми, згідно з якою вся інтелігенція поділялася на контрреволюційні верхи, відірвані від народу, і революційні низи, політично ближчі до пролетаріату, а також середину, що хитається [31]. З другої половини 1930-х років, з утвердженням тоталітаризму, погляд на цю верству пов'язаний з ідеєю Й.В. Сталіна про “стирання граней”, відмінностей між націями, що в перспективі приведе до їх злиття. З цього часу і до кінця 1980-х років інтелігенція розглядалася як соціальна верства, майбутнє якої визначається процесом зникнення класів у ході побудови комунізму.

Треба також відмітити, що в 1930-х роках змінився загальний підхід до джерелознавства. Й.В. Сталін у листі “Про деякі питання історії більшовизму” обґрунтував ідею вибіркового використання і класового підходу до застосування джерел, задекларувавши таким чином кон'юнктуру та заангажованість історичної науки [32].

Через це упродовж 30-х – 50-х рр. ХХ ст. історична та історико-педагогічна наука втратила досягнення попередніх десяти років, тому що ідеологеми сталінізму заступили справжню методологію наукового пізнання. Література, яка вийшла друком у 30-х рр., стосувалася загальних проблем культурно-освітнього життя, розвитку школи та ролі радянської інтелігенції [33-36].

Нові тенденції в освітній сфері, які призвели до згорання українізації, посилення боротьби проти “українського буржуазного націоналізму”, наростання ідеологічного тиску, хвилі репресій дореволюційної наукової інтелігенції, відображалися в тогочасних публікаціях.

Таке ставлення яскраво відображає книга для абітурієнтів С. Дізіля та В. Баумштейна [37]. Однією з провідних ідей авторів є викриття і звільнення “реакційної”, тобто дореволюційної, професури, що, користуючись своїм становищем, пропагує ворожі буржуазні ідеї.

Серед праць, які розглядають інтелігенцію як явище, її формування, можна назвати роботу А. Бейліна про кадрове забезпечення ключових галузей народного господарства [38], а також серію публікацій Д. Заславського, Е. Коровіна, Г. Васецького, Б. Воліна, С. Вольфсона, М. Нестеровського про інтелігенцію та її роль і місце в суспільно-політичному житті СРСР [39-45]. Усі ці роботи написані в дусі сталінських ідеологем з традиційною опозицією “буржуазна” інтелігенція – “соціалістична” інтелігенція. Зви-

чайно, “буржуазна” інтелігенція знаходиться на службі капіталістичних інтересів та намагається нашкочити радянській владі [46], у той час як “соціалістична” стоїть на одному боці з пролетаріатом. Відповідно – зі “вченими шкідниками” треба боротися.

У 1940 р. вийшла друком колективна монографія “Одесский университет за 75 лет” [47]. Вона є досить поверховою і спрямована головним чином на відтворення історії революційного руху в університеті. Мало уваги приділено викладачам, їх науково-освітній діяльності, натомість акцент робиться на участі студентської молоді в революційному русі.

Історична наука в умовах десталінізації другої половини 50-х років виявила деякий інтерес до освітньої тематики. У цей час вийшло кілька узагальнюючих праць з історії освіти України, але освітня політика до встановлення радянської влади оцінювалася негативно, якщо взагалі згадувалася [48-50]. Увагою обминали науковців, які сприяли українізації освіти періоду визвольних змагань. Так, М. Грищенко в роботі “Розвиток радянської школи на Україні” жодним словом не згадав про позитивні результати реформи школи та її українізації за українських урядів [51]. Він підкреслює, що з перших днів після перемоги Жовтневої революції на території України розпочалась велика робота органів радянської влади в справі будівництва радянської школи.

Ще одна узагальнююча праця вийшла в 1957 р. – “Розвиток народної освіти й педагогічної науки в Українській РСР (1917-1957)” [52]. У ній вміщено ряд статей, серед яких виділяється робота М. Грищенка “Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР”. Характеризуючи початковий етап революції, автор називає науковця і політика М. Грушевського “агентом іноземного імперіалізму”, “запеклим ворогом українського народу”. Аналізуючи процес українізації шкіл 1917-1920 рр., автор показав її в дусі традиційних поглядів радянської ідеології. Наприклад, характеризуючи Генеральний секретаріат освіти, автор стверджував, що його діяльність полягала, головним чином, “у насильницькій українізації всієї шкільної мережі, у забороні викладання російської мови” [53].

У добу Хрущова відбулися позитивні зміни в галузі національних досліджень, що пов'язано з елементами так званої “відлиги”. У цей період з'являються фундаментальні праці з історії освіти, у рамках яких висвітлювалася діяльність окремих постатей науковців. Суттєві зміни відбуваються в оцінці офіційною наукою такого явища, як українізація вищої освіти та участь у ній наукової інтелігенції, що, зокрема, відбилося у дослідженнях з історії Харківського та Київського університетів [54-55]. У них суттєво розширено коло джерел за рахунок архівних матеріалів, спогадів сучасників, даних преси. Крім традиційного розділу про участь студентства у револю-

ційному русі, як окремі теми розглядалися питання про внесок університетських учених у розвиток науки, про діяльність наукових товариств та деяких факультетів, про політику уряду щодо університетської освіти. Отже, у тогочасних працях залишалася ідейно-політична упередженість, були наявні ідеологічні штампи, перекручування і замовчування “незручних” питань. Зрозуміло, що подальші дослідження мали реабілітувати та показати значення діяльності наукової інтелігенції для українізації вищих навчальних закладів.

Брежневська епоха характеризується посиленням жорсткості ідеологічних настанов, що не могло не відобразитися негативно на історичній науці. Поява праць, в яких об’єктивно розглядалася діяльність наукової інтелігенції у впровадженні української мови, в умовах застою була неможливою. У часи “застою” посилювався вплив ідеології на історичну науку, класовий підхід до висвітлення питань національно-культурного будівництва.

З 1969 р. почали з’являтися праці, які продовжували досліджувати суспільну роль інтелігенції. У 1960-80-х рр. інтелігенція стає об’єктом спеціальних наукових розвідок Л. Єрмана, В. Лейкіної-Свірської, А. Ушакова [56-59]. Науковий інтерес зазначених робіт забезпечують наведені дані щодо чисельності та професійної структури спеціалістів розумової праці та станового походження. Але в працях радянських дослідників цієї доби діяльність української інтелігенції висвітлена фрагментарно і науковці не виділяються в окрему групу.

Праці Ю.О. Курносова [60], М.Е. Главацького та В.Г. Чуфарова [61], В.П. Пастухова, В.К. Майбороди [62] порушували питання про основні напрямки вивчення соціального походження та джерела формування радянської інтелігенції. Проте не аналізувалася її діяльність в галузі впровадження української мови, а сама верства розглядалася з суто утилітарного погляду, тобто з точки зору її користі для радянського суспільства.

Позитивні зміни в історіографії науковців пов’язані з приходом до влади М. Горбачова. Пом’якшення ідеологічного пресу сприяло появі наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років численних праць, написаних з позиції нового бачення. Серед авторів насамперед необхідно назвати В.М. Даниленка та Г.В. Касьянова, які хоч і не виділяли саме наукову інтелігенцію досліджуваного періоду як об’єкт чи предмет розвідки, але розпочали активно досліджувати заборонені раніше теми, розкривати “білі плями” української історії [63]. Автори розглядали персоналії вчених, показали долі репресованих діячів. Головним досягненням було те, що аналіз відбувався без застосування обов’язкових марксистсько-ленінських ідеологем, тобто розпочалося формування нової методології. Але хронологічні рамки

дослідження не включали інтелігенцію кінця XIX ст. – 1920 р.

Більших успіхів у період з 20-х до початку 90-х рр. XX ст. у дослідженні історії українського суспільно-політичного руху досягли зарубіжні україністи, вільні від партійних обмежень та ідеологічних схем. Розвиткові українського культурно-освітнього руху приділяли значну увагу історики діаспори. Треба зазначити, що розвідки з участі науковців у боротьбі за впровадження української мови відсутні і в зарубіжній історіографії, хоч доробок закордонних учених є цінним для вивчення проблеми насамперед концептуально-методологічними підходами, вільними від радянських стереотипів. Проте обмеженість джерельної бази створювала об’єктивні труднощі в цілісному висвітленні даної проблеми.

Окремо треба виділити роботи науковців української діаспори, які були безпосередніми учасниками тогочасних подій. Національно-культурному руху в Україні присвячено узагальнюючі праці політичних діячів та українських громадян, які виїхали за кордон: Д. Дорошенка, Ю. Тищенка-Сірого, Н. Полонської-Василенко, С. Сірополка [66-71].

Вони висвітлюють постаті вчених, які брали участь у національному русі та сприяли українізації освіти і діловодства. Характерною рисою цих робіт є висвітлення проблеми реформи школи та її українізації шляхом протиставлення систем освіти, що створювалася в УНР, Гетьманаті та радянській Україні. Іноді ідеалізується роль певних політичних сил, залежно від симпатій чи антипатій авторів, але вони допомагають дослідити діяльність науковців у мовних реформах. Отже, ці роботи містять багато фактичного матеріалу, відображають атмосферу досліджуваного періоду, але відрізняються високим ступенем суб’єктивності авторів через їх політичні або особисті уподобання.

Праці, написані в період з кінця 1940-х до кінця 1980-х рр., відрізняються від попередніх зростанням теоретичного рівня. Їх автори намагалися обґрунтувати витоки українського національного відродження, з’ясувати регіональні особливості національних рухів і виявити спільні риси українського та європейських рухів. Серед них на особливу увагу заслуговують твори І. Лисяка-Рудницького, О. Субтельного, Ю. Шевельова [72-75].

Робота професора Колумбійського університету Ю. Шевельова є важливим науковим дослідженням мовної політики в Україні в першій половині XX століття. У зазначеній праці було порушено такі проблеми, як мовне законодавство, зміни політичного курсу та соціальні зрушення, що впливали на вжиток і оформлення мови. У рамках мовного питання згадується про участь науковців у дискусії при виробленні єдиних правописних правил, зокрема відзначається внесок М. Грушевського. Акцентується увага на досяг-

неннях окремих учених у розширенні сфери використання рідної мови. Проте автор сам відзначає, що збирати джерельну базу йому допомагали особи, які не брали участі у формуванні загальної концепції, що не могло не позначитись на цілісності дослідження [76]. Деякі важливі документи могли залишитися поза межами уваги науковця.

Серед учених української діаспори треба виділити праці І. Лисяка-Рудницького [77], насамперед його історичні, історико-публіцистичні та історіософські розвідки, зібрані нині в двотомнику “Історичні есе”, у яких автор визначає роль інтелігенції як творення суспільної ідеології та справедливо вважає інтелігенцію основною рушійною силою національного руху періоду з 1890 р. до Першої світової війни (т. зв. “модерністичної доби”). Проте, І. Лисяк-Рудницький не виділяє наукову інтелігенцію як групу, що має специфічні риси (хоч і високо оцінює наукову працю М. Грушевського та В. Липинського), в той час як саме науковці (а не вся інтелігенція) створюють підвалини для формування національної ідеології.

Зарубіжні науковці (неукраїнського походження) не цікавилися проблемою діяльності українських учених, але зробили вклад у методологію вивчення питання.

Перш за все треба зазначити дослідження відомого німецького філософа та соціолога М. Вебера, який відстоював ідею деполітизації науки і вважав недопустимою та непрофесійною пропаганду викладачем своїх ідей за кафедрою [78]. Зарубіжні вчені також внесли певні корективи у поняття інтелігенції, в її суспільну роль. Проте вони розглядали цю групу в західному розумінні, як “інтелектуалів” – суспільно-професійну групу, не виділяючи ментальні, духовні та історичні особливості [79-82].

Третій етап – сучасний період – пов’язаний з проголошенням суверенітету України 24 серпня 1991 р., що не тільки актуалізувало й підвищило практичну цінність дослідження проблеми, але і надало реальну можливість поєднати зусилля вітчизняних і зарубіжних учених у єдину течію студіювання порушеного питання та підвищило можливості роботи з архівними матеріалами.

Цей процес почала Н.А. Шип [83]. Її монографія стала першою спробою детального історико-соціологічного аналізу розвитку української інтелігенції. Дослідниця приділяє науково-педагогічній інтелігенції підрозділ, але хронологічні рамки праці стосуються лише XIX століття.

Більш детальне та ґрунтовне висвітлення участі національної інтелектуальної еліти у впровадженні української мови міститься у монографії Г.В. Касьянова [84] та колективній розвідці “Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX століття)” [85].

Г.В. Касьянов критично дослідив діяльність інтелігенції у політичних партіях, соціальне становище її представників на межі XIX-XX століть,

окреслив її психологічний портрет, звільнивши таким чином це питання від стереотипів радянського періоду. Наукова і практична цінність роботи полягає також у методологічно-концептуальній базі дослідження, в об’єктивному комплексному аналізі та у залученні у науковий обіг значного обсягу документів і матеріалів.

У першій книзі тритомника “Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX століття)” знайшло відображення таке питання, як формування цієї верстви в Україні, зокрема зміни в її професійному, соціальному та національному складі. Широко висвітлено просвітницьку діяльність інтелігенції України, її боротьбу за вільний розвиток української мови.

Важливим напрямком дослідження діяльності інтелігенції слід вважати вивчення сучасними науковцями персоналій українських громадсько-політичних діячів досліджуваного періоду [86-93]. Ці розвідки містять багатий фактичний матеріал, розкривають маловідомі моменти діяльності представників наукової інтелігенції, але вони не носять узагальнюючого характеру і не дають можливості з’ясувати роль науковців як суспільно-професійної верстви.

Особливу увагу варто звернути на монографічні дослідження, які дають уявлення про політичну діяльність української інтелігенції, насамперед її участь у роботі перших національних політичних партій в Україні [94-97]. Вони містять багатий фактичний матеріал, який дозволяє об’єктивно оцінити місце мовного питання в програмових та теоретичних документах тієї чи іншої партії та дозволяють проаналізувати політичні позиції окремих науковців. Треба зауважити, що ці розвідки не висвітлюють інші напрями діяльності вчених, такі, як просвітницька робота, науково-педагогічна.

Питання запровадження української мови побіжно розглядається в працях П.М. Шморгуна [98-99]. Автор акцентував увагу на діяльності української інтелігенції в період першої російської революції 1905-1907 рр., проаналізував різні напрями, зокрема її участь у культурно-освітніх товариствах, у створенні україномовної преси, в роботі української думської громади. Більше уваги в його роботах приділено історії виникнення та формування політичних партій в Україні, але позиція щодо мовного питання висвітлюється побіжно.

Необхідність подальшої наукової розробки проблеми запровадження української мови спричинила появу нових досліджень у галузі культурно-просвітницької діяльності видатних представників української інтелектуальної еліти межі XIX-XX століть [100-104]. Наукова і практична цінність цих робіт полягає у залученні у науковий обіг значного обсягу новознайдених документів і матеріалів. З’явилося багато дисертаційних досліджень, які розглядають роботу громад та “Просвіт” у кінці XIX – на початку XX ст. і

побіжно торкаються діяльності вчених у зазначених організаціях [105-106].

Насамперед треба відзначити роботу О.В. Малюти, яка не тільки показала вплив “Просвіт” на культурне життя, але й проаналізувала їх роль у формуванні державності, довела, що культурні осередки залучали широкі кола суспільства до співпраці, сприяли створенню української ментальності. Крім того, показано діяльність багатьох науковців у зазначених організаціях.

Треба відмітити низку праць, автори яких зачіпають ті чи інші аспекти досліджуваної теми [107-116]. Ці кандидатські дисертації присвячені становленню основ національної системи освіти в часи національних змагань. У зазначених роботах було повністю реабілітовано досягнення українських урядів цього періоду, відзначено зростання кількості українських навчальних закладів, висвітлено видання українських підручників, діяльність роботи громадських організацій, підраховано кількість навчальних закладів, шкільних комплектів і т.п.

У рамках становлення національної системи освіти дослідники не могли обійти увагою такі постаті науковців – активних учасників освітніх реформ, як М. Грушевський, М. Василенко, І. Стешенко, П. Холодний та ін. Проте не була з’ясована роль в українізації освіти науковців, які не знаходилися на державних посадах у цей період, але сприяли українізації іншими методами.

Мовному питанню в діяльності інтелігенції Наддніпрянської України присвячено кандидатську дисертацію та публікації С.С. Румянцевой [117]. Автор окреслює соціально-психологічне обличчя інтелігенції, визначає місце інтелігенції в політичній діяльності. Проте вимагають уточнення деякі дані, наведені дослідницею. С.С. Румянцева при підрахуванні кількості осіб діячів науки, літератури й мистецтва на початку століття наводить число 4,8 тис. чол., посилаючись при цьому на збірник “Соціалістична Україна”, який вийшов друком у 1936 р. [118] [Цит. за 119], при тому, що верхня хронологічна межа дисертації – 1917 р. На нашу думку, недоречно наводити дані радянського періоду через те, що, по-перше, до того часу сформувалася нова хвиля інтелігенції – т. зв. “соціалістичної”, яка була зовсім іншою з точки зору соціальної, ідеологічної, економічної тощо, а “буржуазна” інтелігенція кінця XIX – початку XX ст. була частково знищена. По-друге, таким чином дані стають занадто завищеними (за нашими підрахунками, що базуються на Першому загальному переписі населення Російської імперії за 1897 р., українська наукова і творча інтелігенція становила 490 чол.) і заважають оцінити вплив науковців на запровадження української мови об’єктивно.

Треба відмітити дослідження в галузі культурної діяльності в окремих регіонах. Нас особливо цікавлять розвідки, які досліджують Київсь-

ку, Харківську і Одеську губернії через наявність там вищих навчальних закладів – Київського, Харківського та Новоросійського університетів.

Питання діяльності Харківського університету на початку XX століття розглядається в колективній монографії “Харківський університет – рідному місту”, в дисертації Г.О. Косінової “Харківський університет наприкінці XIX – на початку XX ст.”, в статті С.О. Наумова і С.І. Посохова “Харківський університет у суспільно-політичному русі” [120-122]. Важливою для нашого дослідження стала розвідка Г.О. Косінової, в якій вона охарактеризувала професорсько-викладацький склад Харківського університету та дослідила запровадження українознавства в навчальний процес, залучивши багато фактичного матеріалу. Проте всі ці дослідження мають географічну обмеженість.

Треба також відмітити роботи, які торкаються питання національного руху півдня України. Це дослідження Л.І. Євселевського і С.Я. Фарини, О.В. Болдирева та О.Т. Ярещенко, кандидатська дисертація А.І. Мисечка [123-125]. В них розглянуто діяльність деяких представників інтелектуальної еліти в національно-просвітницькому русі.

У кандидатській дисертації О.В. Морозової [126] проаналізовано діяльність різних верств українського населення стосовно введення української мови в систему освіти, дано оцінку діям української інтелігенції, просвітних і громадських товариств, органів державної влади та місцевого самоврядування. Окремий розділ присвячено інтелігенції Наддніпрянщини в русі за запровадження української мови в навчальних закладах. Проте внесок учених в українізацію окремо не досліджується.

Діяльності наукової інтелігенції по впровадженню української мови присвячено ряд публікацій Н.В. Давидової [127-130]. Відзначається роль лекційної праці, наукова та просвітницька робота вчених. Проте проблема громадсько-політичного руху цієї верстви за впровадження рідної мови наприкінці XIX ст. – в 1920 р. у статті “Боротьба наукової інтелігенції за запровадження української мови в державних установах в 1917-1920 рр.” висвітлено фрагментарно. А публікації “Лекційна діяльність наукової інтелігенції Херсонської губернії як засіб популяризації української мови (кінець XIX ст. – 1920 р.)”, “Спроба українізації Харківського університету в 1907 р.” і “Наукова інтелігенція Одеси та Миколаєва у популяризації української мови та запровадженні її в освітні заклади на початку XX ст.” мають географічні обмеження.

Найменш дослідженою частиною нашої теми є запровадження української мови в державних установах. З цього приводу можна навести тільки дисертацію Т.В. Варави [131], яка висвітлює діяльність словникових установ та їх членів, що сприяло унормуванню рідної мови та, таким

чином, її подальшому використанню в державних установах. Але дослідниця не мала за мету аналіз практичного впровадження національної мови.

Отже, незважаючи на велику кількість матеріалу, треба зазначити, що було висвітлено тільки окремі аспекти теми.

На першому етапі історіографії (кінець XIX – до 1920 р.) основними дослідниками національно-культурного руху та ролі в ньому наукової інтелігенції були самі безпосередні учасники подій, що дало унікальну можливість ознайомитися з великою кількістю фактичного матеріалу та позиціями авторів щодо мовної боротьби. Незважаючи на суб'єктивний і агітаційний характер робіт, автори надали багато відомостей про перешкоди та труднощі в діяльності науковців і внесок окремих діячів у справу щодо українізації освіти. Ці роботи носили в основному публіцистичний характер та були покликані привернути увагу суспільства до мовної проблеми.

Другий, радянський (1920-1991 рр.), період в Україні відзначився продовженням вивчення історії інтелігенції. Радянські вчені накопичили велику кількість матеріалу, але методологічні засади, які базувалися на партійно-класовому підході, обумовили заангажованість досліджень. Цей період у розвитку історіографії питання започаткував появу ґрунтовних робіт вітчизняних істориків, у яких чільне місце відводилося реформуванню освіти, проте українізація та участь у ній науковців окремо не розглядалися.

Зарубіжні вчені в цей час зосередили увагу на розробці концептуальних питань, пов'язаних з діяльністю інтелектуальної еліти та місцем цієї соціально-професійної групи в суспільстві. Проте цінність робіт зменшується у зв'язку з відсутністю доступу до архівних матеріалів.

Період незалежності України надав можливості для об'єктивного вивчення проблеми, до-

слідники отримали доступ до раніше закритих архівних матеріалів, що позначилося на кількості і якості розвідок з окремих аспектів проблеми.

Відаючи належне вже здійсненим науковим дослідженням у сфері участі науковців у запровадженні української мови в кінці XIX – на початку XX століть, варто зазначити, що узагальнюючої праці не існує, в історіографії висвітлено роль науковців в основному в межах інших тем. Отже, істориками було досліджено: 1) стан і статус української мови наприкінці XIX – на початку XX ст. в Російській імперії; 2) роль та значення рідної мови для подальшого повноцінного розвитку народу; 3) діяльність відомих українських діячів, просвітніх і громадських товариств у контексті національного відродження України; 4) українізація освіти зазначеного періоду; 5) політичні партії та мовне питання; 6) питання україномовної освіти в роботі органів державної влади 1917-1920 рр.

Нерозробленими аспектами проблеми залишаються участь науковців у політичному та громадському русі за запровадження рідної мови, роль вчених у розбудові національної школи, науково-педагогічна діяльність інтелектуальної еліти. Найгірше розроблено питання участі вчених в українізації діловодства, про яке згадується лише в рамках дослідження українізації освіти та науки або у філологічних дослідженнях з історії української мови.

Отже, слід зазначити, що за тривалий час вивчення нагромаджено значну кількість наукових робіт, які торкаються різних аспектів участі наукової інтелігенції у запровадженні української мови в державних установах та навчальних закладах. При цьому доречно підкреслити, що автори не ставили перед собою завдання проаналізувати зазначену проблему, тому в науковій літературі її висвітлено фрагментарно. Отже, назріла потреба для комплексного дослідження теми.

Література

1. Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу. – К.: “Веселка”, 1991. – 48 с.
2. Грушевський М.С. Вопрос об украинских кафедрах и нужды украинской науки // Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. – СПб.: “Общественная польза”, 1907. – С. 149-194.
3. Грушевський М.С. Украинский вопрос // Там само. – С. 12-41.
4. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К.: “Льбидь”, 1991. – 400 с.
5. Грушевський М.С. Наши требования // Украинский вестник. – 1906. – № 5. – С. 267-273.
6. Ефремов С. Из общественной жизни на Украине // Русское богатство. – 1908. – № 7. – С. 17-27.
7. Науменко В. Книжная речь у малороссов и русинов // Киевская старина. – 1899. – № 1. – С. 134-142.
8. Грінченко Б.Д. Народні вчителі і українська школа. – К.: Б.в., 1906. – 63 с.
9. Грінченко Б.Д. На беспросветном пути. Об украинской школе. – К.: Б.в., 1906. – 110 с.
10. Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. – Відень: “СВУ”, 1916. – 116 с.
11. Прокопович В. Народная школа и родной язык на Украине // Украинская жизнь. – 1914. – № 3. – С. 19-26.
12. Михальчук К. Что такое малорусская речь? // Киевская старина. – 1899. – № 8. – С. 180-194.

13. Кистяковский Б. (Украинец). К вопросу о самостоятельной украинской культуре // Русская мысль. – 1911. – № 5. – С. 131-146.
14. Постернак С. З історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. – К.: Друкар, 1920. – 128 с.
15. Там само. – С. 13.
16. Русова С. Націоналізація школи // Вільна українська школа. – 1917. – № 1; Ї ж. Дещо з філософії виховання // Там само. – 1918. – № 10.
17. Музиченко О. Питання про єдину школу на Україні // Вільна українська школа. – 1918-1919. – № 8-9. – С. 85-89.
18. Сушицький Ф. Принципи українознавства // Вільна українська школа (далі ВУШ). – 1917. – № 2. – С. 83-88.
19. Сушицький Ф. Методи українознавства // ВУШ. – 1917. – № 3-4. – С. 135-140.
20. П. Х. Єдина школа // ВУШ. – 1917. – № 2. – С. 65-68.
21. Чепіга Я. Школа й освіта на Україні // ВУШ. – 1918-1919. – № 8-9. – С. 132-136.
22. Himka J.-P. The National and the Social in the Ukrainian Revolution of 1917-1920. The Historiographical Agenda / Studying Twentieth-Century Ukraine: Theory, Methodology, Identity. – Harvard Ukrainian Summer Institute. – 2003. – P. 48.
23. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 51. – С. 48.
24. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. – РУП. – Х.: Книгоспілка, 1926. – 387 с.
25. Риш А. Очерки по истории Украинской социал-демократической “Спілки”. – К.: “Пролетарий”, 1926. – 141 с.
26. Мізерницький О. На шляху радянзації // Радянська освіта. – 1927. – № 11. – С. 3-14.
27. Ларин Ю. Интеллигенция и Советы: хозяйство, буржуазия, революция, госаппарат. – М., Б.Г.
28. Луначарський А. Интеллигенция и социализм // ВАРНИТСО. – 1930. – № 2. – С. 10.
29. Ларин Ю. Вказана праця. – С. 40-61.
30. Гринько Г. Очерки советской просветительной политики. – Харьков: Путь просвещения, 1923. – 194 с.
31. Сталин И.В. Сочинения. – Т. 10. – С. 317-318.
32. Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – С. 24.
33. Козаченко А. Українська культура: її минувшина й сучасність. – Х.: Пролетар, 1931. – 168 с.
34. Григор'єв М. Нариси марксистської педагогіки. – Х., 1931.
35. Волобуєв П. Нарис з педології. – Х., 1932. – 101 с.
36. Хаїт І.А. На педологічні викривання Виготського / Пер. з рос. – К., 1938.
37. Дізель С., Баумштейн В. Боротьба за вищу школу (Реконструкція вищої школи й комсомол). – Х.; К., 1931. – 180 с.
38. Бейлин А.Е. Кадры специалистов СССР. Их формирование и рост. – М., 1935. – 50 с.
39. Заславский Д. Ликбез украинских академиков // ВАРНИТСО. – 1930. – № 2. – С. 56-63.
40. Заславский Д. Народная, социалистическая интеллигенция // Красная новь. – 1939. – № 12. – С. 197-216.
41. Коровин Е. “Ученые” вредители и задачи ВАРНИТСО // ВАРНИТСО. – 1939. – № 9-10. – С. 22-27.
42. Васецкий Г.С. Сталин и наука // Советская наука. – 1939. – № 12. – С. 69-92.
43. Волин Б. Октябрьская революция и интеллигенция // Исторический журнал. – 1938. – № 11. – С. 23-24.
44. Вольфсон С. Интеллигенция как общественная прослойка при капитализме и социализме // Под знаменем марксизма. – 1939. – № 8. – С. 16-38.
45. Нестеровский М.А. Марксизм-ленинизм об интеллигенции // Советская наука. – 1939. – № 7. – С. 20-31.
46. Коровин Е. “Ученые” вредители и задачи ВАРНИТСО // ВАРНИТСО. – 1939. – № 9-10. – С. 22-27.
47. Одесский университет за 75 лет. – Одесса, 1940. – 196 с.
48. Грищенко М.М. Розвиток радянської школи на Україні. – К.: Радянська школа, 1958. – 70 с.
49. Черкашин Л. Загальне навчання в Українській РСР (1917-1957). – К.: Радянська школа, 1958. – 164 с.
50. Грищенко М. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965). – К.: Радянська школа, 1966. – 260 с.
51. Грищенко М.М. Розвиток радянської школи на Україні. – К.: Радянська школа, 1958. – 70 с.
52. Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917-1957). – К.: Радянська школа, 1957. – 446 с.

53. Там само. – С. 35.
54. Харьковский государственный университет им. А.М. Горького за 150 лет. – Х., 1955. – 385 с.
55. Історія Київського університету (1834-1959) (до 125-річчя з дня заснування). – К., 1959. – 629 с.
56. Ерман Л.К. Интеллигенция в первой русской революции. – М.: “Наука”, 1966. – 373 с.
57. Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. – М.: “Мысль”, 1971. – 368 с.
58. Лейкина-Свирская В.Р. Русская интеллигенция в 1900-1917 гг. – М.: “Мысль”, 1981. – 287 с.
59. Ушаков А.В. Революционное движение демократической интеллигенции в России (1895-1904). – М.: “Мысль”, 1976. – 240 с.
60. Курносів Ю.О. До життя про визначення поняття “радянська інтелігенція” // Український історичний журнал. – 1969. – № 5. – С. 68-74.
61. Главацкий М.Е., Чуфаров В.Г. О формировании научно-педагогической интеллигенции в СССР // Из истории советской интеллигенции. – Новосибирск, 1974. – С. 40-47.
62. Пастухов В.П. Научно-педагогические кадры высшей школы. – К., 1983; Майборода В.К. Про становлення та розвиток вищої педагогічної освіти (1917-1928 рр.) // Український історичний журнал. – 1987. – № 5. – С. 96-102.
63. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). – К., 1991. – 192 с.
64. Дорошенко Д. Є. Чикаленко: Його життя і громадська діяльність. – Прага: Б.в., 1934. – 99 с.
65. Тищенко-Сірий Ю. Перші Наддніпрянські українські масові політичні газети. – Нью-Йорк: Укр.-амер. вид. тов., 1952. – 22 с.
66. Дорошенко Д. Історія України. – Авсбург, 1947. – 231 с.
67. Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. – К.: Либідь, 1991. – Т. 2. – 349 с.
68. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К.: Либідь, 1993. – Т. 2. – 606 с.
69. Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Львів: Діло, 1937. – 176 с.
70. Сірополко С. Народна освіта на Советській Україні. – Варшава, 1934. – 239 с.
71. Сірополко С. Завдання нової школи. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 20 с.
72. Rudnytsky Ivan L. Essays in modern Ukrainian history / Peter L. Rudnytsky (ed.). – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1987. – 497 p.
73. Лисяк-Рудницький, Іван. Історичні есе / Центр досліджень історії ім. Петра Яцика Канадського ін-ту українських студій Альбертського ун-ту. – К.: Основи, 1994. – 520 с. – (Західна історіографія України; Вип. 1). Т. 1 – 520 с., Т. 2. – 573 с.
74. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1993. – 717 с.
75. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. – Чернівці: “Рута”, 1998. – 208 с.
76. Там само. – С. 3
77. Лисяк-Рудницький, Іван. Історичні есе / Центр досліджень історії ім. Петра Яцика Канадського ін-ту українських студій Альбертського ун-ту. – К.: Основи, 1994. – 520 с. – (Західна історіографія України; Вип. 1). – Т. 1 – 520 с., Т. 2 – 573 с.
78. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; Предисл. П.П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – С. 720-721.
79. Gouldner A. The Future of the intellectuals and the Rise of the New Class. – N.Y.: Seafury, 1979. – P. 73-84.
80. Gouldner A.W. The future of intellectuals and rise of the new class // Social stratification class, race and gender in sociological perspective / Ed. By David B. Grusky. – Westview press, 1994. – P. 711-722.
81. Konrad G., Szelenyi I. The Intellectuals on the Road to class Power. – Brighton: Harvester, 1979. – P. 12-36.
82. Konrad G., Szelenyi I. The intellectuals and the Rise of the New Class. – N.Y.: Scapiru, 1979. – P. 234.
83. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX век). Историко-социологический очерк. – К.: “Наукова думка”, 1991. – 169 с.
84. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет. – К.: “Либідь”, 1993. – 176 с.
85. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX століття): У 3 т. – Т. 1. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1994. – 138 с.
86. Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко І.Б. Другий президент. Історико-біографічний нарис про М.П. Василенка // Вісник Академії наук Української РСР. – 1990. – № 2. – С.65.
87. Приймак Т. Конституційний проект М. Грушевського з 1905 р. // Український історичний журнал. – 1991. – №1. – С. 127-137.

88. Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Б. Грінченка. – К.: “Просвіта”, 1999. – 176 с.
89. Катренко А.М., Петрук Б.В. О.О. Русов – видатний український вчений і громадський діяч (1847-1915). – К.: Нора-прінт, 1998. – 64 с.
90. Побірченко Н.С. П. Житецький – український вчений, педагог, громадський діяч. – К.: Педагогічна думка, 1997. – 36 с.
91. Хейман С. Кістяківський. Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату. – К.: Основні цінності, 2000. – 304 с.
92. Захлюпана Н., Пілецький В. // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доп. й повідомлення наук. конф. (м. Львів, 26-28 жовтень 1994 р.). – Львів, 1995. – С. 219-221.
93. Панкова Є.В. Володимир Науменко (1852-1919) // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 9-102.
94. Телешун С.О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX століть. – К.: Б.в., 1996. – 129 с.
95. Ветров Р.І. Політичні партії України на початку XX століття. 1900-1925. – Дніпродзержинськ: ДДТУ, 1997. – 112 с.
96. Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століть: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. – К.: Вид. “Іван Федоров”, 1999. – 248 с.
97. Колесник В.Ф., Рафальський О.О., Тимошенко О.П. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій в Наддніпрянщині. 1900-1907. – К.: Стилос, 1998. – 226 с.
98. Шморгун П.М. Політичні партії України на початку XX століття: соціальний склад, чисельність, типологія // Політичні партії на Україні (1905-1925). Наукові праці з питань політичної історії (далі – НПППІ): Міжвід. наук. зб. – К.: “Либідь”, 1992. – Вип. 172. – С. 14-25.
99. Шморгун П.М. Національно-визвольний рух на Україні на початку XX століття // НПППІ. – К.: Либідь, 1992. – Вип. 173. – С. 3-12.
100. Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX століть). – К.: Хрещатик, 1992. – 120 с.
101. Пилипчук О.Я., Коновець О.Ф., Яресько Л.П. Історія науки та освіти в Україні (найдавніші часи – перша третина XX століття). – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1998. – 80 с.
102. Щербань Т.О. Фундатори Українського Наукового Товариства (1907-1921). – К.: Знання, 1992. – 47 с.
103. Палієнко М.Г. “Киевская старина” в боротьбі за українську мову як мову науки та літератури // Дослідження з філології: Зб. наук. праць. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 94-106.
104. Палієнко М.Г. Національна інтелігенція в боротьбі за українське слово (кінець XIX – початок XX століть) // Українські проблеми. – 1997. – № 2. – С. 133-139.
105. Бадєєва Л.І. Діяльність товариства “Просвіта” на Лівобережній Україні у XX столітті: Дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Національний ун-т внутрішніх справ МВС України. – Х., 2004. – 219 с.
106. Малюта О.В. “Просвіта” у формуванні державницького потенціалу українського народу (друга половина XIX – перша чверть XX ст.): Дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. – К., 2005. – 319 с.
107. Машевський О.П. Політика уряду гетьмана П. Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень – грудень 1918 р.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1997. – 197 с.
108. Пищик А.М. Культурно-освітня політика в добу Директорії УНР (1918-1920 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1998. – 196 с.
109. Передерій І.Г. Становлення основ національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): Дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1998. – 176 с.
110. Агафонова Н.В. Становлення національної системи освіти в Україні: 1917-1920 рр.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Одеса, 1998. – 200 с.
111. Боровик А.М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917-1920 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – Чернігів, 2005. – 439 с.
112. Ротар Н.Ю. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917-1920 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Чернівці, 1996. – 227 с.
113. Богуславська В.Г. Народна освіта в добу національно-демократичної революції 1917-1920 рр.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Донецьк, 2001. – 210 с.

114. Дорошук Н.О. Український культурно-національний рух у Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1996. – 197 с.
115. Кравченко А.А. Українська загальноосвітня середня школа в період визвольних змагань (1917-1920 рр.): Дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова – К., 2002. – 222 арк.
116. Марчук М.В. Освіта в Україні в роки національного відродження (1917 – поч. 1930-х рр.): Дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника: Івано-Франківськ, 2003. – 212 с.
117. Румянцева С.С. Формування української інтелігенції Наддніпрянської України наприкінці XIX – на початку XX століть // Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Історія. – К., 2000. – Вип. 47. – С. 53-55.; Румянцева С.С. Мовне питання в діяльності національної інтелігенції Наддніпрянської України (1900-1917 рр.). Дис. ... к.і.н. – Київ, 2002. – 196 с.
118. Соціалістична Україна. Статистичний збірник. – К.: Нар. госп. та облік, 1936. – С. 270.
119. Румянцева С.С. Мовне питання в діяльності національної інтелігенції Наддніпрянської України (1900-1917 рр.). Дис. ... к.і.н. – Київ, 2002. – С. 33.
120. Кравченко В.В., Посохов С.І., Наумов С.О., Куделко С.М., Зайцев Б.П. Харківський університет – рідному місту. – Х.: НМЦ “СД”, 2004. – 200 с.
121. Косінова Г.О. Харківський університет наприкінці XIX – на початку XX ст.: Дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2003. – 288 арк.
122. Наумов С.О., Посохов С.І., Харківський університет у суспільно-політичному русі. – Український історичний журнал. – № 1. – 2005. – С. 56-70.
123. Мисечко А.І. Український культурно-освітній рух на Півдні України (1900-1914 рр.): Дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Одеський держ. ун-т ім. І.І. Мечникова, 1997. – 207 с.
124. Болдирев О.В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. 19 – початку 20 ст. – Одеса: Маяк, 1994. – 144 с.
125. Ярещенко, О.Т. Одеська “Просвіта”: історія, сучасність: Історико-популярний нарис. – Одеса: Маяк, 1998. – 112 с.
126. Морозова О.В. Рух за впровадження української мови в навчальних закладах України в кінці XIX – на початку XX століть: Дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Донецький нац. ун-т., 2007. – 310 с.
127. Давидова Н.В. Боротьба наукової інтелігенції за впровадження української мови в державні установи в 1917-1920 рр. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 62. – Вип. 49. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – 156 с. – С. 46-50.
128. Давидова Н.В. Лекційна діяльність наукової інтелігенції Херсонської губернії як засіб популяризації української мови (кінець XIX ст. – 1920 р.) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 48. – Вип. 35. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – 168 с. – С. 91-96.
129. Давидова Н.В. Спроба українізації Харківського університету в 1907 р. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 52. – Вип. 39. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. – 156 с. – С. 21-24.
130. Давидова Н.В. Наукова інтелігенція Одеси та Миколаєва у популяризації української мови та впровадженні її в освітні заклади на початку XX ст. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 37. – Вип. 24. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. – 156 с. – С.126-131.
131. Варава Т.В. Діяльність та науково-довідкові видання словникових комісій Всеукраїнської Академії наук (1918-1933): Дис. ... к.і.н.: 07.00.08 / НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. – К., 2000. – 241 с.

Надійшла до редколегії 12.12.2007 р.